

עכביות¹

העכביות נזכרות פעם אחת במשנה בהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ב). עוד נזכרות פעם אחת בתוספתא בהקשר של תיקון המאכלים ביום טוב

(י"ט ג יט). מקור זה מצוטט בבבלי (ביצה לד ע"א).

ארטישוק

חוחן בלאש

הזיהויים

■ אחד ממיני הקנרס (*Cynara*) - סוג של קוצים רב-שנתיים ממשפחת המורכבים. הסוג כולל ארבעה עשר מינים, ומוצאו בארצות אגן הים התיכון, המזרח התיכון, מערב אפריקה והאיים הקנריים. בישראל גדל בר המין הנקרא קנרס סורי (*Cynara syriaca*), בהרים שבצפון הארץ ובמרכזה. כצמח מאכל ידועים המינים קנרס תרבותי (*Cynara scolymus*), הידוע בשם ארטישוק, וקנרס הגבעול (*Cynara cardunculus*). עם המינים הנאכלים של סוג זה מזהים את העכביות רוב הפרשנים.²

■ הציל (*Solanum melongena*) - צמח רב-שנתי ממשפחת הסולניים. בשרו לבן וספוגי, נאכל לאחר בישול או טיגון. עליו וגבעוליו רעילים, בשל ריכוז גבוה של סולנין - רעלן המשמש לו כמנגנון הגנה. החציל הגיע לאזורנו כצמח תרבות רק לאחר הכיבוש הערבי.³ כך אצל ריבמ"ץ ואצל המליצה.⁴

חציל

■ **קורטם הצבעים, 'תריע' (Carthamus tinctorius)** - מין של צמח קוצני ממשפחת המורכבים. שימש בעבר בתעשיית הצבע, להפקת צבענים אדומים וצהובים. כך אולי יש להבין את הזיהוי של ספר הלכות גדולות.⁵

■ **קיפודן (Echinops)** - סוג של צמחים עשבוניים רב-שנתיים ממשפחת המורכבים. בארץ נפוץ המין **קיפודן מצוי (Echinops adenocaulos)**, צמח רב-שנתי זקוף, המתנשא לגובה של מטר וחצי, ושבקצהו תפרחת כדורית קוצנית סגולה. כך אצל מכה"מ.⁶

קורטם הצבעים

קיפודן מצוי

עיון

המשותף לרוב הזיהויים לעכוביות הוא שמדובר במינים שאינם נאכלים ללא התקנה (בכישול או בטיגון). רובם מינים בעלי קוצים.

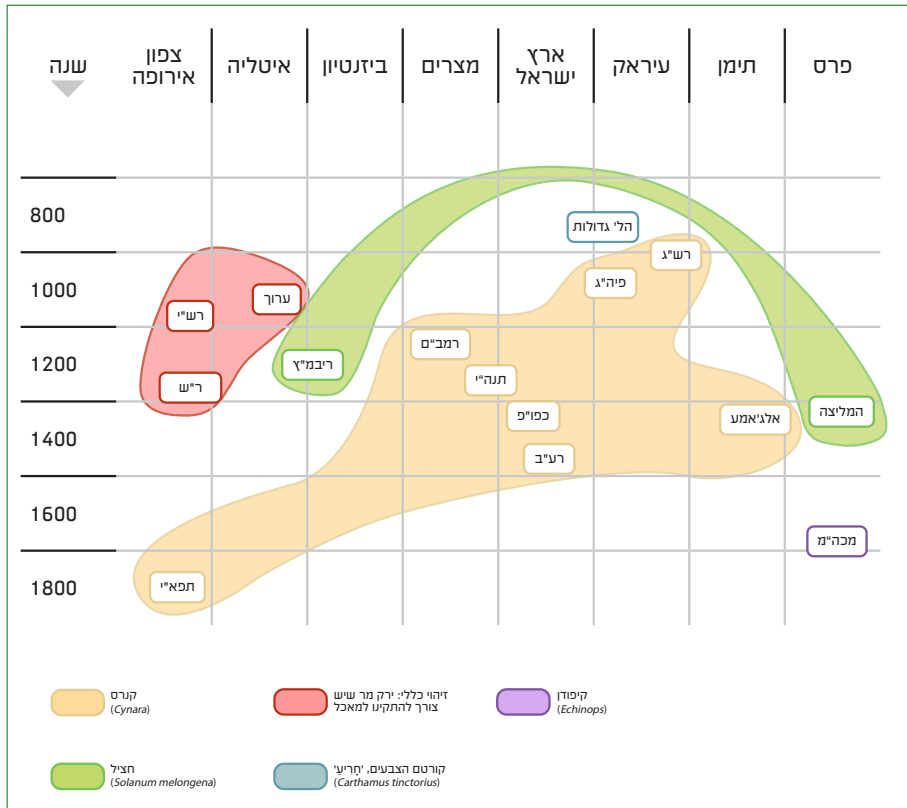
הזיהוי המרכזי הוא של אחד מהמינים הנאכלים של הקנרס. ייתכן שאצל הרמב"ם, לפחות, ישנה עדיפות לזיהוי כקנרס הגבעול, מכיוון שאת הצמח המשנאי 'קינרס' (ע"ע) הוא מזהה עם הקנרס התרבותי. תנה"י מאריך בדבריו ונראה כי לדעתו רש"ג אינו מדבר על קנרס, אלא על צמח אחר, ייתכן שכוונתו לחוחן הבלנאש, גם הוא קוץ ממשפחת המורכבים, בעל חלקים נאכלים.

הזיהוי המובא בהלכות גדולות לא לגמרי

ברור, אך אולי יש לזהותו עם קורטס הצבעים, גם הוא ממשפחת המורכבים. זאת, אף על פי שמין זה אינו נאכל, ושימושו העיקרי היה לצביעה.

הזיהוי של העכוביות כחציל מעניין, שכן הוא מופיע במקביל אצל ריבמ"ץ ואצל המליצה, המרוחקים גיאוגרפית זה מזה. זיהוי זה נזכר גם אצל תנה"י, אך הוא אינו מקבל אותו כפשוטו, וטוען שהשם עכביות 'הושאל' לצמח זה. לדעתו, ברור שאין זה הצמח המקורי אליו התכוונה המשנה. כך או כך, מסתבר כי התקיימה מסורת קדומה לזיהוי זה.

יש לציין כי גם לגבי הצמח 'קינרס', המזוהה אצל רוב הפרשנים עם הקנרס התרבותי, קיימת מסורת זיהוי עם החציל. שני צמחים משנאיים אלו - קינרס ועכביות - מופיעים כזוג בשני מקומות (תוספתא יו"ט ג יט; ב"ר פרשה כ), וייתכן שבמקור זוהה אחד מהם עם הקנרס התרבותי והשני עם החציל, אלא שאצל פרשנים שונים חלה 'נדידה' של הזיהוי מן האחד אל האחר. בתוספתא מודגשת תכונתם של הקינרס והעכביות כמאכלים

הדורש 'תיקון' (הכנה מיוחדת, בישול) לפני אכילתם: מתקנים את הקינרס ואת העכביות; נראה כי גם בב"ד כוונת המדרש, הנסוב על הפסוקים וקוץ ודרדר תצמיח לך, ו-כזיעת אפיך תאכל לחם (בראשית ג יח-יט), היא למאכלים אשר נדרש מאמץ כדי להכשירם לאכילה: קוץ זה קינרס, דרדר אלו עכביות. גם בזיהויים הכלליים המופיעים אצל רש"י ואצל הערוך (המצוטט אצל ר"ש) מודגשת תכונה זו.⁷

מכה"מ מביא (באופן יחידאי) את הקיפודן, גם הוא צמח קוצני ממשפחת המורכבים, כזיהוי לעכביות.

החוקרים נחלקו בזיהוי: פלדמן מסכים לזיהוי עם הקנרס, אך מזהה אותו דווקא עם מין הבר קנרס סורי (*Cynara syriaca*).⁸ לעומת זאת, לעף ופליקס מזהים עם צמח קוצני אחר ממשפחת המורכבים - עכובית הגלגל (*Gundelia tournefortii*).⁹

הערות:

1. כך ברוב כתבי היד. כת"י קויפמן: עכוביות.
2. רש"ג (עמ' 177, ש' 19): העכביות אלעכוב והוא יקרא כנגר והוא נקרא ערער תרגום כערער בערבה כעכוביתא [בהמשך מופיע: נמצא בפישוק שמהי שהוא שטרג' דבר שדומה לצנון והוא נמצא במוצול הרבה. הציטוט מ'פישוק שמהי' מופיע בפיה"ג כזיהוי לעדל (ע"ע), ונראה שאין כאן כוונה לזהותו עם העכביות] < עכוב, *Cynara scolymus* = *کنجر* (עיסא, עמ' 64, ע' 19. *کنجر* - במקור מפרסית - *کنگر* - מין ארטישוק (סטיינגאס, עמ' 1056). *کنجر* הוא גם שמו של *Onopordum acanthium* - להלן תנה"י. עכוב הוא גם שמו של *Cynara cardunculus* - להלן רמב"ם); פיה"ג (עוקצין עמ' 143 ש' 14): פ' הרשף בטית כמין קוצין ואוכלין אותן הבהמות [לפני משפט זה ישנן מילים לא ברורות. המהדיר קורא שם 'עכביות', ועיין שם עמ' 144 הע' 33] < לכאורה הכוונה ל'חרשף' - להלן רמב"ם (וראה גם: בן יעקב, הרפואה, ב, עמ' 500), אך כאן מדובר על מאכל בהמה ולא על מאכל אדם, ועל כן אולי צריך לזהות עם מין בר של *Cynara*; רמב"ם (עוקצין ג ב עמ' תשלא): צמח דומה ל-אלקלקאס ועליו קוצים רבים קולפים הקוצים זורקים, ואחר כך קולפים אותו הקלח ונאכל חי ומבושל עם בשר וגם מטוגן, והוא רב מאד בארצות המערב ואיי ספרד, והספרדים קוראין אותו אלכ'רשף ושמו הידוע כמעט אפואן אלמקלוב, והוא מכלל מיני הקוצים < *خرشف* הוא שמם של מיני *Cynara* הנאכלים - *Cynara scolymus* (ארטישוק); *Cynara cardunculus* (קנרס הגבעול - מין קרוב לארטישוק, הנאכל גם הוא); אפואן אלמקלוב - לא מזוהה; תנה"י (עמ' 418 ערך 'עכב'): מין ממיני קוצים שגמלים אוכלים הידוע בארץ ישראל גם בשם 'עכוב'. ואמרו שהוא הנקרא במקרא דרדר... וכינוהו אנשי מצרים 'לחלאח', וקולפים אותו ואוכלים אותו נא ומבושל... וידוע בלשונות אנשים ש-'אלבאדנג'אן' נקראים עכביות וזהו מונח טבוע, שאול או מסורתי. ואמר רב שרירא ז"ל שעכביות צמח הדומה ל-'אלבאדנג'אן' ונקרא כנג'ר ואבן ג'נאח אמר ששמו 'חרשף'. ולצמח הזה פרחים, והם 'כנאפש' עגולים ובהם גם קוצים ובאמצע אלכנאפשה פרחים, מהם בצבע לבן ומהם בצבע אדום סגול, ושמם כפי הרופאים שכאעא ובאדורד < עכוב - לעיל רש"ג. אולי, מכיוון שנראה מדבריו שמדובר בצמח בר, יש לזהות עם מין הבר הקרוב *C. syriaca* (קנרס סורי). לפי עמר העכוב הארץ-ישראלי, המופיע גם בתיאוריו של אלתמימי, הינו *Silybum marianum* (גדילן מצוי, עמר וסרי, עמ'

עכביות

74-76; שם, עמ' 125-124); לخلخ מוזהה עם מיני קוצים שונים ממשפחת המורכבים. במצרים הוא מתייחס ל-*Scolymus maculatus* (חוח עקוד, בולוס, פלורה, 4, עמ' 540). אצל עיסא הוא מוזהה עם *Notobasis syriaca* (ברקן סורי. עיסא, עמ' 125, ע' 8); کنجر=*C. scolymus* (עיסא, עמ' 64, ע' 19. במקור מפרסית - *کنجر* - מין ארטישוק [סטיינגאס, עמ' 1056]); *Onopordum acanthium* (מין של חוחן, עיסא, עמ' 128, ע' 6. בעבר היה נאכל בדומה לארטישוק); شکاعی=*O. acanthium* (עיסא, עמ' 128, ע' 6; רמב"ם, רוזנר, עמ' 286, ע' 362); باداورد=*Picnomon acarna* (בן קוצן מאפיר); חרשף - לעיל רמב"ם; כפופ (פרק נח, עמ' תשנז): הקנרס... ויש אומרים שהוא אל כנגר והוא אל דאר שנאמר עליו וקוצן ודרדר תצמיח לך, ונקרא עכביות < כנגר - לעיל רש"ג.

רע"ב (עוקצין ג ב): עכביות עשב מלא קוצים. והוא דרדר בלשון מקרא, ובלעז קרד"וש < Kardo (דיא. איט. צפ.)=*Cynara cardunculus* (מין קרוב לארטישוק); אלג'אמע (עמ' 97, ערך 'עכביות'): קאל רבי ז"ל פי אכ"ר עוקצין הו נבאת מת"ל אלקלקאס עליה שוך כתי"ר גדא תרג' כערער בערבה כעכוביתא ופי אלשרח אלעדני קאל עכביות הו אפגאן אלמקלוב ויסמא אלכ'רשף [=אמר רבינו ז"ל בסוף עוקצין: הוא צמח כמו אלקלקאס, שעליו קוצים רבים מאוד, תגרום "כערער בערבה" - כעכוביתא, ובישרח אלעדני אמר: עכביות הוא אפגאן (אולי צ"ל אפזאן) אלמקלוב ונקרא 'אלכ'רשף'] < לעיל רמב"ם; גם הנאמר בשם 'אלשרח אלעדני' מופיע אצל רמב"ם; תפא"י (עוקצין ג ב, קעז ע"ב): הוא דרדר; (בדפוסים מאוחרים): הוא דרדר דקרא. דיסטעל בלשון אשכנז. שמגרדין מעליו העוקצין, והגזע צולין אותו ונאכל < Distel (גר.) - מילולית: קוץ; התיאור מתאים ל-*Cynara scolymus* (ארטישוק), הנקרא גם Gartendistel, Golddistel (ון ווייק, מילון, א, עמ' 411; פריש, מילון, ב החלק הלטיני עמ' 27), וכן ל- *Cynara cardunculus* הנקרא גם Kardondistel (ון ווייק, מילון, א, עמ' 411).

3. ווטסון, חידוש, עמ' 48-41.

4. ריבמ"ץ (כלאים ה): קוץ זה עכביות, לעז מילזני *mlanzana, melisana* (דיאל. איט.)=*Solanum melongena* (אוניברסיטת טרייסטה); המליצה (בהמ"ל): עכביות באדנג'אן < بادنجان=*Solanum melongena* (סטיינגאס, עמ' 140; אחונדוב, עמ' 346; מוזפריאן, עמ' 515, ע' 7158).

5. ספר הלכות גדולות (סי' טו הלכות יר"ט): ודרדר אילו עכביות, דרדר מוריקא דחוחי [נ"א דהוהי] < מוריקא דחוחי מופיע גם בבבלי גיטין ע' ע"א. אולי יש לזהותו עם *Carthamus tinctorius* (ראה בהרחבה רענן, קורטס, 03.12.19 (<http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13675>)).

6. מכה"מ (ב"א ד' 179, עוקצין ג): שכר תיאר < شکر نتيال/ شکر تيغال (פר.)=*Echinops* (אחונדוב, עמ' 357; דסוקי, מילון, ב, עמ' 1733, שם הוא מוזהה עם השמות הערביים شوك الجمال ارعى الأبل, וראה עיסא, עמ' 73, ע' 17; מוזפריאן, עמ' 185, ע' 2852 והלאה.). וראה לעיל ע' 'אטד'.

7. רש"י (ביצה לד ע"א): קונדס ועכביות - מיני ירקות הן, שיש טורח בתקונן. ערוך (ח"ו עמ' 196, ערך 'עכב'): מתקנין את הקינרס ואת העכביות פ"י ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין... ו"ל עכביות בלעז רומז"ש (בדפוסים אחרים: רוס"י) שהן ממיני מטאטא < לא מוזהה. ייתכן שהכוונה ל-*romsa, rumsa* (דיאל. איט.)=*Rumex*; ר"ש (עוקצין ג ב): ופי' בערוך עשב ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין.

8. פלדמן, משנה, עמ' 211.

9. לעף, פלורה, ד, עמ' 72; פליקס, צומח, עמ' 112.